

СИНОНІМІЯ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто питання синтаксичної синонімії на рівні простого речення в сучасній українській літературній мові. Закцентовано увагу на тому, що синтаксична синонімія перебуває в колі наукових зацікавлень науковців, однак низка питань досі не вивчена. Стверджено, що система синонімічних синтаксичних відношень на рівні простого речення досить розвинена. Її простежуємо як в межах одного структурного типу, так і на міжструктурному рівні. Виокремлено синонімію в межах а) двоскладних речень, б) двоскладних та односкладних, в) односкладних, г) неповних і / або еліптичних. Зазначено, що синонімічні відношення спостерігаємо й між різними комунікативними типами речень, а також усередині комунікативних типів. Кількісно та якісно різноманітна синонімія на міжструктурному рівні між двоскладними та односкладними. Проте не всі види речень вступають у синонімічні відношення в межах свого структурного типу.

***Ключові слова:** синтаксичні синоніми, синонімія, просте речення, когнітивна ситуація, інваріантне значення.*

Постановка проблеми. Мова поміж своїми ресурсам має такі, що репрезентують деяке інваріантне, типове синтаксичне значення, синтаксичні синоніми. Вони є різними способами осмислення й ословлення цього значення, що дає змогу мовцеві зацентувати увагу слухача в кожній конкретній комунікативній ситуації на найважливішому. З іншого боку, синтаксичні синоніми відрізняють наше мовлення, забезпечуючи його гнучкість і виразність. Однак синтаксичні синоніми потребують ґрунтовних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні й прагматичні аспекти синтаксичної синонімії постійно перебувають у колі наукових зацікавлень фахівців. Лексичну й граматичну структуру синонімічних конструкцій та їхню подібність граматичного й денотативних значень розглядали І. Вихованець, Н. Гетьманчук, В. Кононенко, В. Мельничайко. Порівняльна синонімія ставала предметом досліджень В. Брицина, В. Кононенка. Проблемам синтаксичної синонімії й синтаксичної варіантності в словосполученнях і реченнях української мови, їх розмежування, визначення критеріїв зарахування синтаксичної конструкції до певного типу варіантних і синонімічних конструкцій присвячена дисертаційна праця О. Гомас. Розглянуто й окремі аспекти цього багатогранного явища. Наприклад, синоніміку синтаксичних конструкцій з порівняльним сполучником проаналізував В. Кононенко; синтаксичну синоніміку і варіантність конструкцій з прийменником *на* досліджувала Л. Добридень, а в умовно-наслідкових складних реченнях – Т. Беляєва.

Мета пропонованої розвідки – з'ясувати, які види простих речень у сучасній українській літературній мові вступають у синонімічні відношення.

Виклад основного матеріалу. Синтаксична синоніміка – явище складне й багатогранне, тому що в ньому органічно переплетені лексичні, морфологічні та синтаксичні аспекти [1, с. 39]. Функціонування синтаксичних синонімів у мові має одну визначальну особливість: вони співіснують без конкуренції, тоді як синтаксичні варіанти постійно конкурують між собою. Синтаксична синонімія охоплює різні типи речень, різні типи вираження головних і другорядних членів речення, різні способи зв'язку між ними, а також словосполучення [напр., 1, с. 49–81; 2, с. 97–98]. Синонімічними можуть будь-які синтаксичні конструкції, зокрема або прості неускладнені (із формально-синтаксичного погляду), або прості ускладнені речення,

однак між собою вони не формують синонімічних відношень. Це спричинено їхньою природою. На думку І. Вихованця, «[...] елементарні речення об'єднуються в просте (з формально-синтаксичного боку) ускладнене речення, у якому вирізняється базова структура одного з вихідних елементарних простих речень і модифікована структура іншого елементарного речення» [3, с. 125].

Синонімічні ряди може формувати низка простих неускладнених речень:

1. Двоскладні речення. У межах цього ряду розрізняємо два підвиди: синонімія речень активної будови та синонімія речень активної й пасивної будови. Синонімічні речення активної будови позначають одну когнітивну ситуацію, проте її ословлювачі, зберігаючи інваріантне значення, виконують у різних реченнях різні синтаксичні функції, оскільки виражені різними лексико-граматичними класами слів. Напр.: *Хлопці захотілись грою* – *Гра хлопців захотіла*. – *Хлопці грали захоплено*. Реальний суб'єкт дії (хлопці) позначено в реченні то підметом, то додатком, дія того самого суб'єкта позначена то присудком (грали), то додатком (грою), а ознака дії – то обставиною (захоплено), то присудком (захотілись). «Обов'язковою передумовою правильного розуміння співвідношень між синтаксичною структурою і загальною семантикою речення є чітке розрізнення цих двох структурних сфер різної природи, співвідносних лише як окрема сторона природно не мотивованого соціального знака (тобто когнітивної ситуації. Уточнення моє. – С. Х.) і позначуване» [4, с. 32].

Синонімія двоскладних речень активної і пасивної будови: *До ранку бійці вже звільнили шосе від дубових колод*. – *До ранку шосе вже було звільнене бійцями від дубових колод* (О. Гончар). Такі синоніми досить поширені в мовній практиці. Однак, під впливом мовної політики, що планомірно й постійно проводилася щодо української мови до 1991 року й була спрямована на зближення з російською мовою, двоскладні речення пасивної будови активно вживані. Твердження, що пасивні конструкції є особливістю офіційно-ділового стилю [напр., 5, с. 51], теж виникло під впливом російської мови, у синтаксисі якої переважають пасивні синтаксичні конструкції. Натомість українська літературна мова постала на народномовній основі, що її характерною рисою є активність, а за висловом Д. Вечорек, дієслівність [6]. Крім того, між активною та пасивною конструкціями, що ґрунтуються на одному дериваті, саме активна є вихідним компонентом парадигми простого речення [3, с. 176]. Хоча нормативним є вживання обох синонімічних конструкцій, радимо надавати перевагу двоскладним реченням активної будови незалежно від стилю мовлення (пор., напр.: [7, с. 35]).

2. Двоскладні речення та односкладні. Синтаксичний ряд, сформований двоскладними та односкладними реченнями, може мати деяку кількість своїх компонентів: від двох до шести. Наприклад:

– двокомпонентний ряд формують двоскладне речення і односкладне речення (означено-особове, безособове, номінативне): *Хлопець веселий*. – *Веселий хлопець*; *Я прошу у Вас вибачення*. – *Вибачте мені*. – *Даруйте / Перепрошую / Пробачте*; *Я пропоную почати роботу*. – *Пропоную почати роботу*; *На сизих луках скошено отаву, і літо буїне в береги ввійшло*. (М. Рильський) – *На сизих луках скошена отава, і літо буїне в береги ввійшло*;

– трикомпонентний ряд складають двоскладне речення пасивної будови, односкладне неозначено-особове речення, односкладне безособове або означено-особове речення: *Його хата не спалена*. – *Йому хату не спалили*. – *Йому хату не спалено* (О. Гончар); *Я прошу взяти сказане до уваги*. – *Прошу взяти сказане до уваги*. – *Вас просять взяти сказане до уваги*;

– чотирикомпонентний ряд містить двоскладне речення активної будови, двоскладне речення пасивної будови, односкладне означено-особове речення, односкладне безособове речення: *Ми виконали завдання вчасно*. – *Виконали завдання вчасно*. – *Завдання виконане вчасно*. – *Завдання виконано вчасно*.

– шестикомпонентний ряд охоплює двоскладне речення активної будови, двоскладне речення пасивної будови, односкладне неозначено-особове речення, односкладне безособове речення, односкладне називне речення, неповне речення: *Через три дні їх справді випущено* (П. Мирний). – *Через три дні їх справді випустили*. – *Через три дні вони*

справді були випущені. – Через три дні вони справді вийшли з-під арешту. – Три дні – і свобода; Через три дні – випущено.

Однак синонімія безособового речення з предикативом на **-но, -то** й пасивної конструкції неможлива, якщо в безособовому реченні наявні обставина міри й ступеня або додаток, виражений інфінітивом, або немає прямого додатка. Натомість можливе перетворення на односкладне неозначено-особове речення, двоскладне речення (якщо відомий суб'єкт дії) або неповне двоскладне речення (усі три трансформовані речення – активні конструкції). Напр.: *Зіграно багато ролей.* – *Зіграли багато ролей.* – *Наталя зіграла багато ролей.* – *Зіграла багато ролей;* *Про це сказано у фільмі* – *Про це сказали у фільмі ...;* *Доручено йому організувати фестиваль* – *Доручили йому організувати фестиваль...* Не можна: **Зіграний багато ролей;* **Про це сказаний у фільмі;* **Доручений йому організувати фестиваль.*

Формуючи синонімічний ряд, домінантою в якому буде активна синтаксична конструкція, потрібно пам'ятати, що безособові речення з предикативом на **-но, -то** не можуть у своїй структурі містити додаток у формі орудного відмінка зі суб'єктним значенням, оскільки це є порушенням синтаксичної норми сучасної української мови. Напр., *Президент України підписав закон.* – *Закон підписано.* – *Закон підписаний* (відповідає синтаксичній нормі) – **Президентом підписано закон* (не відповідає синтаксичній нормі). Якщо ж підмет-суб'єкт виражений іменником-неістотою, то синонімами активної конструкції *Фарба залила підлогу* можуть бути синтаксичні конструкції *Підлогу залито фарбою;* *Підлога залита фарбою.* Перетворення пасивних конструкцій з імпліцитним суб'єктом можливе в синонімічні пасивні конструкції, безособове або неозначено-особове речення: *Картина намальована олівцем.* – *Картину намалювали олівцем.* – *Картину намальовано олівцем.* Але не можна: **Олівець намалював картину.*

Певні застереження щодо можливої / неможливої синонімічної взаємозамінності дослідники подають і щодо речень з предикативами на **-но, -то** і предикативними пасивними дієприкметниками на **-ний, -тий**. «Синтаксична синонімія зазначених пасивних конструкцій обмежена їхніми змістовими та структурними відмінностями, зумовленими трансформаційними зв'язками з відповідними активними конструкціями» [7, с. 36].

3. Синонімія односкладних речень. Напр.: *Голосів не чути* – *голосів не чутино, Стояти!* – *Стійте!;* *Не було закону.* – *Нема закону.* – *Ані закону;* *Удар!.. Ні стогону, ні крику* (В. Сосюра) – *Немає стогону, крику; Стети.* – *Які стети!* Проте не всі види речень вступають у синонімічні відношення в межах свого структурного типу. Нам не вдалося виявити синонімічний ряд односкладних речень, компонентом яких було б означено-особове, неозначено-особове або узагальнено-особове речення.

4. Синонімічними можуть бути і неповні, еліптичні речення: *Навіщо? – Для чого?*

5. Синонімічні відношення спостерігаємо й між різними за комунікативним призначенням реченнями, наприклад: між спонукальним і питальним, спонукальним і розповідним, а також усередині комунікативних типів речень. Розглянуті попередню синонімічні ряди формують саме речення одного комунікативного типу – розповідного. Проте подібні тенденції характерні будуть і для спонукальних, і для питальних.

Семантико-синтаксична структура спонукальних речень залежить від прагматичних намірів мовця та ситуативно-комунікативних умов успішної реалізації волевиявлення [8, с. 69]. Ці умови вможливили функціонування в мові синонімічних рядів, що вербалізують когнітивну ситуацію “потрібно зробити / хочу, щоб зробили”: спеціалізовані синтаксичні конструкції зі спонукальним значенням і неспеціалізовані засоби вираження спонукування [8]. Наприклад: *Ну, дівка!* – *Постояв, постояв, потім махнув відчайдушно рукою:* – *Ходімо!* (А. Дімаров) – *... Пішли!;* *Покликати,* – *коротко звелів султан, і в його голосі чулася нетерплячка* (П. Загребельний) – *Покличте; Поїхали,* – *наказую коротко* (Ю. Збанацький). – *Поїдьмо;* *Але один з солдатів раптом скочив на вікно, розбив його кулаком і подав команду:* – *Вогонь!* (О. Довженко). – *Стріляйте; Голос покликача. Обвинуваченням останнє слово!* (Л. Українка). – *Надайте обвинуваченням останнє слово!;* *Бригадо! Під землю!* – *пішла команда* (У. Самчук). – *Ідіть / йдемо під землю!*

Однак спонукальні речення на зразок «Вогонь!», «Відбій!» є типізованими, узвичаєними, певною мірою фразеологізованими синтаксичними конструкціями, їм характерна максимальна емпфаза. Вони мають і особливість в експлікації структурної схеми, моделі – вони не можуть бути заперечними.

Вираження однієї когнітивної ситуації реченнями різних комунікативних типів можливе, бо для мовної системи узуальним є асиметрія форми і змісту, імпліцитність і контекстуальність / ситуативність семантико-синтаксичного значення тощо. Компоненти категорії комунікативної настанови – категорія розповідності, категорія питальності та категорія спонукальності – багаті на значеннєві та експресивні відтінки, у тому числі й на спільні, взаємопроникні. А отже, межі між спонукальними, розповідними й питальними висловленнями можуть нівелюватися.

Наприклад, висловлення *Це й є двадцять восьме число* поза контекстом (ситуацією мовлення) адресат (слухач або читач) сприйме й декодує як повідомлення про конкретне, окреслене реченням явище. В умовах конкретної ситуації наведене речення має зовсім інший комунікативний зміст – мовець повідомляє, що адресат прибув до місця призначення (будинок під № 28) і тим самим спонукає його до конкретної дії: *Раптом візник зупинився і сказав: – Доїхали! Це й є двадцять восьме число* (О. Слісаренко). Тобто в наведеній комунікативній ситуації цим реченням ми ословлюємо когнітивну ситуацію «ваш пункт призначення – треба вийти».

Питально-спонукальними конструкціями мовець, запитуючи, висловлює адресатові своє бажання отримати або змінити щось (спонукає до дії, яку адресат визначає із смислу всього вислову), наприклад: *Схилився у низькому поклоні й покірливо прорік: – Чи не дозволите, пане, омити вам ноги?* (В. Шевчук).

Якщо власне питальні речення передбачають реальну обов'язково вербальну дію-відповідь, то спонукально-питальні прогнозують гіпотетичну ситуацію, орієнтовану на виконання спонукуваної дії. «Поверхнева» і «глибинна» структури питально-спонукальних висловлень утворюють опозицію: питання стосується однієї пропозиції, а вимога спрямована на реалізацію деякої іншої пропозиційної структури, наприклад: *Чи не могли б ви мені допомогти?* у функції *Допоможіть мені, будь ласка*. «Прочитання» адресатом імпліцитно вираженого комунікативного змісту висловлення ґрунтується на його вміннях ідентифікувати щось та на відповідних ментальних фонових знаннях. Дуже часто ту чи ту форму питання добирають для того, щоб підказати відповідь.

Висновки. У сучасній українській літературній мові, як засвідчує фактичний матеріал, система синонімічних синтаксичних відношень на рівні простого речення досить розвинена. Її простежуємо як в межах одного структурного типу, так і на міжструктурному рівні. Кількісно і якісно різноманітна синонімія на міжструктурному рівні – між двоскладними та односкладними.

Список використаної літератури

1. Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков / В. И. Кононенко. – К. : Вища шк., 1976. – 206 с.
2. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. – Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. – 402 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
5. Шевчук С. В. Українське ділове мовлення : підручник / С. В. Шевчук. – 4-те, вид. доп. і перероб. – К. : Арії, 2007. – 576 с.
6. Вечорек Д. Украинский язык. Slavia Romana – Slavia Byzantina. Очерки по глагольности / Диана Вечорек – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 135 с.
7. Лаврінець О. Пасивні конструкції з предикативними формами на -но, -то та предикативними пасивними дієприкметниками на -ний, -тий у сучасній українській науковій мові / Олена

Лаврінець // Українська мова. – 2013. – № 1. – С. 24–38.

8. Харченко С. В. Засоби вираження спонукання в українській літературній мові: семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти : монографія / С. Харченко. – К. : Міленіум, 2015. – 206 с.

References

1. Kononenko, V. I. (1976). *Systematic and semantic links in syntax of the Russian and Ukrainian languages*. Kyiv: Vischa shkola (in Russ.)
2. Shereh, Ju. (1951). *The sketch of modern Ukrainian literary language*. Munich: Publishing House «Molode zhyttia» (in Ukr.)
3. Vyhovanets, I. R. (1993). *Grammar of the Ukrainian language. Syntax: textbook*. Kyiv: Lybid' (in Ukr.)
4. *Modern Ukrainian literary language. Syntax*, (1972). / Edited by academicians of AS UkrSSR O. K. Bilodid. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
5. Shevchuk, S. V. (2007). *Ukrainian business language: textbook*. Kyiv: ARII (in Ukr.)
6. Vecherek, D. (1997). *The Ukrainian language. Slavia Romana – Slavia Byzantina. Sketches on verbal*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (in Russ.)
7. Lavrinets, O. (2013). Passive constructions with predicative forms ending in -no, -to and predicative passive participles in -nyi, -tyi in modern Ukrainian scientific language: *Ukrains'ka mova* (Ukrainian language), 1, 24–38 (in Ukr.)
8. Kharchenko, S. V. (2015). *The means of imperativeness in Ukrainian literary language: semantic-syntactical and communicative aspects*. Kyiv: Millennium (in Ukr.)

KHARCHENKO Svitlana Vasylivna,

Candidate of Philology, Associate Professor, Vice-dean of Humanities and Pedagogics Faculty National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

e-mail: lucynka@ukr.net

SIMPLE SENTENCES' SYNONYMY IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Abstract. Introduction. Theoretical and pragmatic aspects of syntactical synonymy were investigated by many linguists (T. Bieliaieva, V. Brytsyna, I. Vykhovanets, N. Hetmanchuk, O. Homas, L. Dobryden, V. Kononenko, V. Melnychenko etc.). And yet this lingual phenomenon was studied mostly on the basis of lexical material.

The purpose of the research – find out which types of simple uncomplicated sentences in modern Ukrainian language come to interaction.

Results. Syntactical synonymy – complicated and diverse phenomenon with lexical, morphological and syntactical aspects. Syntactical synonyms' functioning in the language has one determinative special feature – they coexist without competition.

Syntactical synonymy includes different types of simple uncomplicated sentences (from the formal and syntactical view).

1. Double-component sentences' synonymy. Here we distinguish two subtypes: active-structured sentences' synonymy and active-structured and passive-structured sentences' synonymy. Double-component sentences' synonymy of active and passive structure has several clauses concerning their parallel usage.

2. Double-component and single-component sentences' synonymy. Syntactical row which is formed by double-component and single-component sentences can include from two till six constituents. For example: *Через три дні їх справді випущено* (Р. Мурну). – *Через три дні їх справді випустили*. – *Через три дні вони справді були випущені*. – *Через три дні вони справді вийшли з-під арешту*. – *Три дні – і свобода*; *Через три дні – випущено*.

But impersonal sentence's synonymy with predicates **-но**, **-то** and passive structured predicate is impossible if impersonal sentence contains adverbial modifier of extent or object which is expressed by infinitive is available or direct object is absent. Sentences with predicates **-но**, **-то** and predicative passive participles which are ended with **-ний**, **-тій** have several clauses concerning possible / impossible synonymic interchangeability.

3. Single-component sentences' synonymy. For example: *Стояти!* – *Стійте!*; *Не було закону*. – *Нема закону*. – *Ані закону*; *Удар!*. *Ні стогону, ні крику*. (V. Sosyura). – *Немає стогону, крику*. Not all type sentences interact within their structural type, especially definite-personal, indefinite-personal and generalized-personal sentences.

4. Incomplete sentences' synonymy: *Навіщо?* – *Для чого?*

5. We can also find synonymic interactions between different (according to communicative

purpose) types of sentences and within communicative types of sentences.

Originality. *Syntactic interactions in simple sentence both within one structural type and interstructural levels were found out. The synonymy within a) double-component sentences, b) double-component and single-component sentences, c) single-component sentences, d) incomplete sentences synonymy was distinguished. It was pointed out that synonymic interactions were found out between different (according to communicative purpose) types of sentences and within communicative types of sentences.*

Conclusion. *According to our material in modern Ukrainian language synonymic syntactical interactions on simple sentence level are quite advanced. They can be traced both within one structural type and interstructural levels. Such synonymy is quantitatively and qualitatively varied. Propounded classification of synonymic rows is not completed thus requires further research.*

Key words: *syntactic synonyms; synonymy; simple sentence; cognitive situation; invariant meaning.*

*Надійшла до редакції 20.02.2016
Прийнято до публікації 04.03. 2016*